

УДК 316.422:001

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: gennadijshipunov@yandex.ua*

Необхідність теоретично послідовного та емпірично адекватного аналізу демократичних політичних режимів вимагає формування ефективної дослідницької стратегії. З огляду на це, у статті проаналізовано і систематизовано головні підходи до концептуалізації феномену демократії. На цій основі виокремлено індикатори демократичного політичного режиму, які дають змогу ідентифікувати належність того чи іншого режиму до розряду демократичних та визначити ступінь його відповідності демократичному ідеалу (нормативній дефініції демократії).

Ключові слова: демократія, поліархія, демократичний політичний режим, електоральна демократія, ліберальна демократія, електоралізм.

Одне з перших питань, яке виникає під час характеристики сучасних політичних систем, чи є вони демократичними. Відповідь на нього становить суть численних суперечок на тему, що треба розуміти під демократією в контексті її багатовікової історії. Як справедливо зауважує німецький дослідник К. фон Бейме, сьогодні існує тенденція до все більшого отождолення поняття демократії з тим усім, що є добрим, прекрасним та правдивим у суспільстві. Кожне з інших ключових понять, котрі використовують у моделях порядку або моделях конфлікту, схвалюються одними партіями чи науковими школами, піддаються критиці іншими, і лише до «демократії» охоче звертаються всі, аж до профашистських груп, які називають себе «національними демократами» [4, с. 205]. Така ситуація, на думку американських політологів Ф. Шміттера і Т. Карл, призвела до того, що від певного часу слово «демократія» у сфері політики трактується як фальшива монета [8, с.28]. Попри, а можливо, власне, внаслідок багатьох непорозумінь та суперечностей, пов'язаних із цим поняттям, демократія – її розуміння, обумовлення та варіанти – привертає велику увагу дослідників політики, серед котрих, однак, також не існує єдиного підходу до визначення цього феномену.

В сучасному світі ми маємо справу з конфронтацією та суперництвом між різними, іноді дуже суперечливими, теоретичними концепціями демократії. Така ситуація виникає переважно тому, що феномен демократії має багатоаспектний і нечіткий характер. Одні акцентують на описовому вимірі цього поняття, інші – на тому, що термін «демократія» виконує не тільки описову, а й нормативну (ціннісну) функцію.

Ми дотримуємося твердження американського дослідника Дж. Сарторі. На його погляд, демократія вимагає і описової, і нормативної дефініції. Незважаючи на

те, що ми можемо дослівно перекласти значення виразу «демократія» (грец. *demos* – народі *kratos* – влада), це нам не допоможе в розумінні того, чим демократія є фактично. За словами Сарторі, того, чим демократія є, не можна відокремити від того, чим вона повинна бути, оскільки демократія існує лише в такому ступені, в якому її створюють її ж ідеали та цінності [9, с. 21].

Отже, демократія завдячує існуванню власним ідеалам. І саме тому ми потребуємо назви «демократія», що поряд зі своєю описовою неточністю водночас допомагає нам постійно мати перед очима ідеал – чим демократія повинна бути. Тож демократія вимагає і описової, і нормативної дефініції, жодна з котрих не може ні існувати без іншої, ні її замінити. Тому ми мусимо пам'ятати: по-перше, демократичний ідеал не є визначенням демократичної дійсності й, навпаки, – реальна демократія не є і не може бути тотожна ідеальній; по-друге, демократію формують інтеракції між її ідеалами та дійсністю – тиск того, що повинно бути, і спротив того, що є, оскільки демократія винятково відкрита й піддатлива до напруги між фактами та цінностями [9, с. 22].

Прийняття такої позиції, на нашу думку, обґрунтовує необхідність визначення критеріїв або індикаторів демократичного політичного режиму, сукупність яких формує його своєрідний ідеальний тип. Існування такого взірця дає змогу співвіднести з ним політичний процес тієї чи іншої держави. Це допоможе, по-перше, зарахувати (або не зарахувати) її до категорії країн із демократичним політичним режимом, і, по-друге, визначити ступінь її демократичності порівняно з іншими країнами, визнаними демократіями. Інакше кажучи, окреслення таких індикаторів дає змогу виявити, чи відповідає те, що в країні є (суспільно-політична реальність), тому, що повинно бути (нормативно визначеному демократичному режиму). І в цьому контексті наведемо слова американського вченого Р. Даля, за твердженням якого демократична система повинна виконувати п'ять критеріїв, і та система, яка виконує ці критерії, буде демократичною. Причому він зауважує, що такі критерії описують ідеальну або досконалу демократію: «Ніхто з нас не вірить, що можна досягти ідеальної демократії, оскільки знаємо про ті обмеження, які існують в реальному світі. Однак ці критерії дають нам стандарти, завдяки котрим ми можемо порівнювати досягнення та недоліки політичних систем, що існують в дійсності, а також їхніх інституцій» [5, с. 31–32].

Інший відомий дослідник демократії та процесів демократизації С. Гантінгтон, аналізуючи історичні суперечки навколо демократії, а також сучасні спроби її концептуалізації, дійшов висновку: до половини ХХ ст. виокремилися три основні підходи до визначення поняття «демократія». Як форму діяльності урядів демократію означено в категоріях джерел влади правлячих, цілей правлячих, а також процедур, котрі використовують під час призначення урядів. На його переконання, перевагу в сучасному світі отримало процедурне розуміння демократії, вперше застосоване в 1942 р. Й. Шумпетером [7, с. 15–16].

Насправді, сьогодні багато авторів відстоюють позицію, відповідно до якої показниками демократичності (або недемократичності) політичної системи є передусім політичні процедури. У випадку демократії – це рішення, що гарантують можливість проведення конкурентних виборів. Так, за Й. Шумпетером, демократія (демократичний метод) не означає нічого іншого, ніж інституціональну систему для прийняття політичних рішень, де окремі громадяни отримують право вирішувати,

змагаючись за голоси виборців [2, с. 334]. Відомий теоретик С. Ліпсет визначає демократію у вигляді політичної системи, яка наділена конституційними гарантіями можливості регулярної зміни осіб та влади. Це, зокрема, означає, що водночас існує група лідерів, котрі перебувають при владі, та щонайменше одна група лідерів, які прагнуть її отримати в рамках конкурентних виборів [3, с. 92]. Отже, інституціоналізація конкуренції в боротьбі за владу відбувається засобом проведення вільних виборів, участь у котрих беруть особи з усіма громадянськими правами. Такий підхід одержав у літературі назву мінімалістського.

Однак зазначимо: інша група науковців дотримується позиції, відповідно до якої визначення конкурентних виборів у вигляді критерію, що дає змогу відрізнити демократичні режими від недемократичних, є недостатнім. Так, вони концентрують увагу не лише на можливості проведення вільних виборів, а й на питанні способів діяльності правителів, їхньої відповідальності. На думку Т. Карл та Ф. Шміттєра, сучасна демократія – це такий тип режиму, в межах якого влада відповідає перед громадянами за свої дії в громадській сфері, а громадяни реалізують власні інтереси засобом конкуренції та взаємодії своїх виборних представників [8, с. 32]. У цьому ж дусі висловлюється Дж. Сарторі, котрий визначає демократію як процедуру (механізм) наділення народу владою та перетворення правителів на сприйнятливих до його думки, що означає важливість тих норм, які, по-перше, стосуються обрання керівників, по-друге, забезпечують відповідність їхніх рішень очікуванням підлеглих, а також реалізації політичної відповідальності [9, с. 41].

Вважаючи недостатнім визначення демократичного режиму лише крізь призму конкурентних виборів, Г. О'Доннелл і Ф. Шміттєр сконструювали так званий процедурний мінімум демократії, до складу якого, крім всезагального виборчого права для дорослих, входять таємність голосування, регулярність проведення виборів, визнання свободи заснування та фактичний доступ до об'єднань, відповідальність виконавчої влади перед іншими суб'єктами політики. Вони запропонували також групу допоміжних критеріїв, до котрих належать відповідальність публічної адміністрації, інстанційність у судовому процесі, громадське фінансування партій, необмежений доступ до інформації та ротація влади [3, с. 93]. Наголосимо на тому факті, що дослідники не обмежуються аналізом нормативних елементів, акцентуючи на значенні їхнього фактичного застосування, оскільки ступінь реалізації взірців поведінки, які містяться в політичних нормах, засвідчують рівень демократизму системи. Такого погляду дотримується і С. Гантінгтон. Він стверджує, що процедурні дефініції демократії особливо придатні в порівняльних дослідженнях, оскільки є аналітично точними й емпірично співвіднесеними, завдяки чому поняття демократії стає корисним. Окрім того, вони допомагають здійснити оцінку ступеня, в якому ці системи є демократичні [7, с.20].

І в цьому контексті знову зазначимо практичну цінність розуміння демократії як ознаки, що відображає ступінь відповідності суспільно-політичної дійсності (фактів) своєму ідеалу (нормам). За словами Дж. Сарторі, питання: чим є демократія та скільки демократії – слушні й комплементарні, а не такі, що суперечать одне одному. Причому їх треба розглядати саме в такій послідовності, оскільки доки не визначимо, чим є певна річ (і чим не є), доти ми не можемо визначити, в якому ступені вона є тим чимось [9, с. 231].

Отже, твердження, що в державі діє всезагальне виборче право, не засвідчує користування ним усіма громадянами. Гарантування свободи слова не є рівнозначне фактичній відсутності цензури (хоча б неформальної). Забезпечення доступу до інформації не повинно означати, нібито всі питання та проблеми, які цікавлять громадську думку, насправді оприлюднені. Таких прикладів можна навести значно більше. Саме тому, на наш погляд, рацію мають ті дослідники, котрі акцентують саме на кількісному вимірі демократизму (визначенні його ступеню) та формують каталог змінних (індикаторів), які допомагають, по-перше, визначити, чи є (або ні) той чи інший політичний режим демократичним і, по-друге, визначити рівень (ступінь) його демократизму. Це загалом відповідає тій логічній конструкції Дж. Сарторі, про яку вже йшлося.

Такий підхід до розуміння демократії започаткував згадуваний уже Р. Даль. Наскільки для Й. Шумпетера демократією є кожна політична система, де відбуваються циклічні й конкурентні вибори (незалежно від того, чиї інтереси реалізують правителі), настільки вихідним пунктом аналізу Р. Даля є твердження, що демократія означає певний ідеальний стан, який у дійсності ніколи та ніде не був здійснений. Демократія для нього становить своєрідну політичну візію – візію системи, де всі її члени вважаються взаємно рівними, користуються атрибутом колективної суверенності, наділені всіма можливостями, засобами й інституціями, необхідними для управління. Таке тлумачення належить до субстанційного підходу до розуміння демократії, що посилається на необхідність забезпечення визначеного, бажаного стану [6, с.23]. Отже, окремі системи можуть розвиватися в цьому напрямі, не доходячи, проте, до повного ідеалу. Вони всі містяться на осі визначеної полюсами ідеальної демократії й ідеальної автократії, але найближче до першого розташовані режими, котрі Р. Даль окреслив як поліархії.

Ми вже згадували, що, на думку американського вченого, політична система для того, аби бути демократичною має відповідати п'яти критеріям. Це, по-перше, реальна участь (після того, коли об'єднання прийме рішення, всі його члени повинні мати рівні й реальні можливості висловлення своїх поглядів на цю тему іншим членам). По-друге, рівне право голосу (коли доходить до ухвалення рішень, які торкаються діяльності об'єднання, кожен член повинен мати рівну та реальну можливість голосування, а всі голоси – розцінюватись рівнозначно). По-третє, освічене розуміння (кожен член повинен мати рівні й реальні можливості отримання інформації про різні можливі рішення та про їхні ймовірні результати). По-четверте, нагляд над прийнятими завданнями (кожен член повинен мати можливість вирішувати, в якій формі та які завдання будуть ухвалені. Тож, рішення об'єднання завжди можуть бути змінені його членами, коли тільки вони цього захочуть). По-п'яте, інклюзія дорослих (всім, або майже всім, хто постійно мешкає на певній території, необхідно мати повний набір громадянських прав, що виникають з попередніх чотирьох критеріїв). Основу цих критеріїв, за Р. Далем, повинен становити принцип політичної рівності всіх членів об'єднання: вони мусять розцінюватись як такі, що мають рівну кваліфікацію для участі в процесі ухвалення рішення об'єднанням [5, с. 38–39].

Для такого ж великого організму як держава, на думку дослідника, необхідною є наявність таких інституцій, котрі б сприяли виконанню зазначених критеріїв: 1) гарантована конституцією виборність представників, за допомогою яких

здійснюється контроль над урядом; 2) регулярне та періодичне проведення вільних і чесних виборів, у процесі котрих унеможливлене застосування механізму примусу; 3) всезагальне виборче право, коли практично все доросле населення має право брати участь у виборах; 4) право бути обраним до органів влади: практично все доросле населення отримує це право, хоча віковий ценз для права бути обраним може бути більшим, аніж для права брати участь у виборах; 5) свобода самовираження: громадяни без страху бути покараними мають право на свободу висловлювати думку з широкого кола проблем, у тому числі й критику органів влади, уряду, режиму, соціально-економічного устрою та панівної ідеології; 6) альтернативна інформація: громадяни можуть вимагати альтернативних джерел інформації; крім того, ці альтернативні джерела реально існують і охороняються законами; 7) автономія асоціацій: для реалізації своїх багатоманітних прав, разом з уже переліченими, громадяни мають право створювати відносно незалежні асоціації й організації, зокрема й незалежні політичні партії та групи за інтересами [5, с. 58].

Розглядаючи питання, чому в одних країнах складається стійка поліархія, а в інших ні, Р. Даль вирізняє умови, котрі збільшують шанси на утвердження поліархії: політичні лідери для здобуття й утримання влади не повинні використовувати засоби насильницького примусу, тобто силові структури (армію та поліцію); військові й політичні організації мають перебувати під громадянським контролем (з огляду на те, що такий контроль присутній і в окремих недемократичних країнах, ті цивільні особи, які контролюють армію та поліцію, самі мають бути залучені до демократичного процесу); наявність сучасного динамічного суспільства, ґрунтованого на плюралістичних принципах; конфліктний потенціал субкультурного плюралізму має бути врівноважений високим рівнем терпимості (однією з найважливіших умов установа такої терпимості Р. Даль називає вміння політичних лідерів тих чи інших країн з великими субкультурними розмежуваннями створити консолідаційні механізми врегулювання суперечок, відповідно до котрих усі важливі політичні рішення потребують згоди лідерів основних субкультур); серед громадян держави, особливо серед політично активних прошарків, необхідно є наявність політичної культури та переконань, які б тяжіли до ідей демократії та поліархії [1, с. 48].

Цінність концепції Р. Даля полягає у тому, що вона дає змогу усунути недоліки мінімалістського підходу. Так, на думку багатьох авторів, «виборна демократія», яка зводиться лише до факту проведення циклічних та конкурентних виборів без урахування політичних свобод та обмежень арбітральності влади, є демократією формальною та неповною. Згідно з Л. Даймондом і С. Гантінгтоном, такий демократії протилежна демократія ліберальна (повна). Вона забезпечує не лише свободу політичної експресії, участі і об'єднання, а й охорону прав меншостей, обмеження маніпулювання виборчими системами, обмеження виконавчої влади, незалежність ЗМІ від уряду, незалежність судів [3, с. 94]. Дослідники Ф. Шміттер і Т. Карл називають «електоралізм» – віру в те, що вибори самі собою здатні спрямувати політичну активність у русло мирного суперництва між елітами та легітимно наділити переможця законодавчою владою від імені суспільства, помилкою. І хоча періодичні вибори дуже важливі для демократичної системи, вони лише дають змогу громадянам надати перевагу одній зі стратегій, котрі пропонують політичні партії, а в період між виборами громадяни можуть впливати на державну політику за допомогою інших інституцій: об'єднань за інтересами, громадських рухів, місцевих угруповань,

профспілок тощо [8, с. 31]. Так само, як і Р. Даль, учені звертають увагу на те, що принципи демократії абстрактні й можуть давати початок різноманітним інститутам та підтипам режимів. Однак для демократичного розвитку необхідним є дотримання певних процедурних норм та охорона громадянських прав.

Наголошуючи, що всяке неправове суспільство – суспільство, яке не обмежує себе подібними нормами та не дотримується таких процедур – не може бути визнане демократичним, дослідники посилаються на визначені Р. Далем критерії сучасної політичної демократії або поліархії. Попри те, що для більшості теоретиків ці сім умов вичерпують сутність демократії, Ф. Шміттер та Т. Карл пропонують додати ще дві: 1) обрані народом офіційні особи повинні мати можливість здійснювати свої конституційні повноваження, не наражаючись на протидію (навіть неформальну) з боку невиборних офіційних осіб (загроза демократії виникає тоді, коли військові або працівники державних установ можуть діяти незалежно від виборних керівників та, тим паче, накладати вето на рішення народних обранців); 2) політичні рішення в державі мають ухвалюватись незалежно від тиску інших, імовірно, значно потужніших політичних систем (цей критерій допомагає відповісти на питання, чи насправді демократичною є система, коли виборні керівники не здатні ухвалити обов'язкові для всіх рішення без їхнього затвердження ззовні) [8, с. 33].

Отже, незважаючи на відмову Р. Дала від аналізу зв'язків між суспільними, культурними та зовнішніми (міжнародними) чинниками та конкретними політичними рішеннями, котрі відрізняються (іноді навіть в значному ступені) в окремих поліархях, його аналітична модель дослідження сучасної демократії є універсальною конструкцією, яка дає змогу систематизувати її (демократії) основні ознаки і на цьому тлі провести розмежування між демократичними та недемократичними політичними режимами, визначити ступінь демократичного розвитку в кожній окремій державі.

На нашу думку, до запропонованого Р. Далем та доповненого Ф. Шміттером і Т. Карл каталогу інституціональних гарантій поліархії необхідно додати ще два пункти: 1) шанування й охорона прав будь-яких меншин (за твердженням Дж. Сарторі, саме це є необхідною умовою функціонування демократії [9, с. 52]); 2) забезпечення артикуляції та реалізації інтересів більшості соціальних груп суспільства, що означає відмову від вирішення однієї чи декількох груп, наділених у цьому питанні тими або іншими преференціями. І саме у такому вигляді цей каталог може бути прийнятий нами у якості комплексу індикаторів, які свідчать про те, чи є той або інший політичний режим демократичним, та які відіграють першочергову роль у визначенні ступеня демократизму певної політичної системи порівняно з іншими.

Підсумовуючи, ми можемо констатувати, що феномен демократії потребує як нормативної (чим вона повинна бути в ідеалі), так і процедурної (чим вона є фактично) дефініції. Остання виконує функцію операціоналізації нормативних визначень демократії, конвертуючи її визначення на кшталт «влада народу, яке здійснюється народом заради народу» в чіткий каталог індикаторів (критеріїв) демократичного політичного режиму. Звернення до цього каталогу дає змогу фіксувати в контексті порівняльних досліджень відмінності між різними типами демократичних режимів, визначаючи ступінь їхньої відповідності демократичному ідеалу (нормативній дефініції демократії), та ідентифікувати належність того іншого режиму до розряду демократичних. Однак зведення каталогу демократичних

процедур лише до проведення періодичних та конкурентних виборів (так звана мінімалістська традиція розуміння демократії) є абсолютно некоректним, оскільки такий підхід не в змозі відобразити суть сучасної демократії, яка виходить далеко за межі виборчих процедур.

Список використаної літератури

1. *Даль Р.* Предпосылки возникновения и утверждения полиархий / Р. Даль //Полис. – 2002. – № 6. – С.34–56.
2. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер; пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. – К.: Основи, 1995. – 527 с.
3. *Antoszewski A.* Reżim polityczny / A. Antoszewski //Studia z teorii polityki /pod red. A.W. Jabłońskiego i L. Sobkowiaka. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – Том I. – S. 89–104.
4. *Beyme K. von* Współczesne teorie polityczne / K. Von Beyme; przełożył J. Łoziński. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2005. – 344 s.
5. *Dahl R.* O demokracji / R. Dahl; przełożył M. Król. – Kraków: Znak, 2000. – 190 s.
6. *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza* /pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 348 s.
7. *Huntington S.* Trzecia fala demokracji / S. Huntington; przełożył A. Dziurdziuk. – Warszawa: PWN, 1995. – 326 s.
8. *Karl T.* Czym jest demokracja... i czym nie jest? / T. Karl, P. Schmitter // Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki /pod red. J. Szczupaczyńskiego. – Warszawa: Scholar, 1995. – Część 1. – S. 28–38.
9. *Sartori G.* Teoria demokracji / G. Sartori; przełożyli P. Amsterdamski, D. Grinberg. – Warszawa: PWN, 1994. – 641 s.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TOWARDS CONCEPTUALIZATION OF DEMOCRATIC POLITICAL REGIME

Gennadiy Shipunov

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy

Department of theory and history of political science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

e-mail: gennadijshipunov@yandex.ua

The necessity of theoretical consequential and empirically adequate analysis of democratic political regimes requires the formation of an effective research strategy. Working on this premise the main approaches towards conceptualization of the phenomenon of democracy have been analyzed and systematized. The main indicators identifying a certain regime as belonging to the category of

democratic ones have been distinguished. These indicators allow determining the extent of its compliance with democratic ideals (normative definition of democracy).

Key words: democracy, polyarchy, democratic political regime, electoral democracy, liberal democracy, electoralism.

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ

Геннадий Шипунов

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина,
e-mail: gennadijshipunov@yandex.ua*

Необходимость теоретически последовательного и эмпирически адекватного анализа демократических политических режимов требует формирования эффективной исследовательской стратегии. Исходя из этого, в статье проанализированы и систематизированы основные подходы к концептуализации феномена демократии. На этой основе выделены главные индикаторы демократического политического режима, которые дают возможность идентифицировать принадлежность того или иного режима к разряду демократических, а также определить степень его соответствия демократическому идеалу (нормативной дефиниции демократии).

Ключевые слова: демократия, полиархия, демократический политический режим, электоральная демократия, либеральная демократия, электорализм.